

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/326112890>

ПСИХОЛОГІЧНІ НОВОУТВОРЕННЯ ЯК ПРОБЛЕМА ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Thesis · July 2005

DOI: 10.13140/RG.2.2.17505.40806

CITATIONS

0

READS

432

2 authors, including:

Anzhelika Shamne

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

61 PUBLICATIONS 13 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Психолого-педагогічний супровід дорослішання підлітків у сучасних соціокультурних умовах [View project](#)

THE PSYCHOSOCIAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENCE [View project](#)

Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Шамне Анжеліка Володимирівна

УДК 159.922.7

**ПСИХОЛОГІЧНІ НОВОУТВОРЕННЯ
ЯК ПРОБЛЕМА ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Дніпропетровському національному університеті МОН України

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Меньшикова Неллі Леонідівна,

Дніпропетровський національний університет,

доцент кафедри загальної та соціальної психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,

член-кореспондент АПН України

Боришевський Мирослав Йосипович,

Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, завідувач лабораторії

психології особистості ім. П.Р. Чамати

кандидат психологічних наук, доцент

Щербан Тетяна Дмитрівна,

Мукачівський технологічний інститут МОН України, завідувачка кафедри

гуманітарних дисциплін

Провідна установа: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна МОН України,

кафедра прикладної психології

Захист дисертації відбудеться 18 жовтня 2005 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Панківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Автореферат розіслано “_17_” вересня 2005 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Балл Г. О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Розвиток гуманістичної орієнтації сучасної освіти і реалізація особистісно-розвиваючих моделей навчання й виховання підростаючого покоління суттєво залежать від науково обґрунтованого виявлення психологічних характеристик та нормативів розвитку дітей різного віку. Важливого значення у зв'язку з цим набуває поглиблене вивчення феномену новоутворення, який є вираженням і сутнісною ознакою психічного розвитку, критерієм його періодизації, важливою складовою “психологічного портрету” вікових періодів дитинства, діагностичним показником рівня психічного розвитку дитини (Л.С. Виготський, І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, В.К. Котирло, С.Д. Максименко, Л.М. Проколієнко, В.Е. Чудновський та ін.).

Теоретична і практична значущість проблеми новоутворень психічного розвитку зумовлює традиційно високий інтерес до неї як в загальній, так і в галузевій психології (передусім віковій, педагогічній, психодіагностиці), стрімко зростаючу останнім часом кількість праць, присвячених тим аспектам вивчення психологічних новоутворень, які відповідають теоретичним підходам дослідників. При цьому поза увагою науковців залишається питання експлікації поняття “новоутворення”, визначення й обґрунтування його логіко-теоретичного статусу, ролі і місця у поняттєво-термінологічному апараті психологічної науки.

Здобутий протягом десятиліть рівень знань з проблеми новоутворень (теоретичних положень, конструктивних ідей, емпіричних даних) потребує критичного аналізу, переосмислення, узагальнення, створення на цій основі багатовимірної, системної моделі цього явища. Актуальним є завдання різнобічного та комплексного вивчення феномену новоутворення психічного розвитку як складної психологічної реальності у єдності функціональних, процесуально-генетичних і структурно-змістових вимірів. Це дозволить більш чітко визначити місце і роль вікових новоутворень у процесі психічного розвитку в онтогенезі, їх функціональне значення у динамічній реорганізації структури психічного розвитку при переході від одного етапу вікового розвитку до іншого. Це також сприятиме глибшому розумінню психологічних особливостей вікового розвитку, подальшому удосконаленню системи навчання і виховання, оптимізації цілеспрямованих впливів на розвиток і формування психологічних новоутворень дітей різного віку.

Об'єкт дослідження – феномен психологічних новоутворень.

Предмет дослідження – характеристики психологічних новоутворень у контексті психічного розвитку особистості.

Мета роботи полягала у вивченні функціональної ролі, місця і призначення феномену психологічних новоутворень в динаміці психічного розвитку в онтогенезі, визначенні базових вимірів їх аналізу і систематики та створенні на цій основі цілісної, багатовимірної теоретичної

моделі цього явища.

Загальна **гіпотеза** дослідження: феномен психологічних новоутворень є складним багатовимірним явищем, єдністю процесуально-генетичних, функціонально-генетичних і структурно-змістових характеристик. Він відіграє провідну функціональну роль у реорганізації структур психічного розвитку, рекомбінації системи детермінант і переході від однієї вікової стадії до іншої.

Реорганізуючий вплив виникаючих новоутворень на розвиток здійснюється опосередковано – через їх вплив на хід та характер функціонування індивіда як нових функціональних органів і факторів внутрішньої регуляції поведінки та діяльності, інтеграторів нових субординаційних і координаційних відносин між рівнями психічної регуляції та психічними структурами, що їх забезпечують. В кінці вікового періоду розвитку система його новоутворень діалектично “знімається” та інтегрується в якісно новому рівні психічної регуляції (новому способі функціонування), реалізація та апробація механізмів якого є умовою переходу і змістом наступного етапу розвитку.

Експериментальна перевірка загальної гіпотези дослідження потребує конкретизації стосовно певних вікових періодів. Для експериментального дослідження було обрано підлітковий і ранній юнацький вік – період переходу від дитинства (у широкому сенсі) до дорослості та в його межах – період переходу від підліткового до раннього юнацького віку.

Часткові (експериментальні) гіпотези:

1. Процес якісної трансформації структур психічного розвитку в період переходу від дитинства до дорослості тісно пов’язаний із системно-реорганізуючим впливом, який чинять на вказаний розвиток основні новоутворення підліткового віку. Вони визначальним чином впливають на зміну характеру функціонування в якості функціональних органів розвитку нових форм, механізмів і рівнів внутрішньої регуляції поведінки та діяльності особистості.

2. В кінці підліткового віку система діхронічно виникаючих психологічних новоутворень “знімається” та інтегрується в якісно новому типі внутрішньої регуляції поведінки – особистісному рівні саморегуляції. Провідним його компонентом є новий ціннісно-смысловий механізм регуляції поведінки та діяльності, апробація і функціонування якого є змістом розвитку в період раннього юнацького віку.

3. Специфіка взаємозв’язку структурно-змістових і функціонально-генетичних характеристик феномену новоутворення виявляє себе через зв’язок типологічних форм (варіантів) виявлення основних новоутворень підлітково-юнацького віку з особливостями реалізації їх реорганізуючого впливу на процеси функціонування та розвитку особистості.

Для досягнення мети дослідження та перевірки загальної та часткових гіпотез було поставлено такі завдання:

1) здійснити теоретичний аналіз стану дослідження проблеми новоутворень; розкрити сутність і зміст поняття „новоутворення”, на основі чого запропонувати свій варіант його визначення;

2) проаналізувати особливості динаміки психічного розвитку в онтогенезі як цілісного, системно-організованого процесу;

3) дослідити особливості структурно-змістових, процесуально-генетичних і функціонально-генетичних характеристик феномену новоутворення. Створити на цій основі багатовимірну системну модель цього явища і визначити його роль та місце в процесах переходу від одного вікового періоду розвитку до іншого;

4) здійснити операціоналізацію зазначеної моделі: емпірично дослідити характеристики основних новоутворень підлітково-юнацького віку та особливості реалізації їх реорганізуючої функції в процесах функціонування і розвитку особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають основні положення філософської методології пізнання розвитку, загальнонаукові підходи до вивчення його як системно-цілісного процесу, загальнопсихологічні принципи розвитку, системності, детермінізму, єдності свідомості та діяльності, принцип активності, положення про розвиток психіки в діяльності (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, М.О. Леонтьєв); концепція віку, запропонована Л.С. Виготським і розвинена у роботах І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, Л.І. Божович, О.В. Запорожця, В.В. Давидова, Г.С. Костюка, В.К. Котирло, Д.Б. Ельконіна, С.Д. Максименка, В.Ф. Моргуна, Л.М. Проколієнко та інших; основні положення теорії генетичної психології (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко).

У ході виконання роботи автор спирається на теоретичні положення, розроблені у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці з питань розвитку особистості, її свідомості, самосвідомості та саморегуляції.

Спрямованість на дослідження феномену новоутворення як складної багатовимірної психологічної реальності визначила специфіку використання методичного інструментарію: застосування історико-критичного аналізу та узагальнення, типізації, моделювання, методичних процедур і принципів системного, кібернетичного, еволюційного підходів.

Для розв’язання поставлених завдань застосовувався комплекс взаємодоповнюючих **методів**: аналіз та узагальнення положень, викладених в літературі з проблеми новоутворень психічного розвитку, спостереження, бесіди, анкетування, тестування, експертні оцінки. В емпіричному дослідженні були використані наступні методики: модифікований опитувальник РСК (Е.Ф. Бажин, Є.А. Голинкіна, Н.М. Еткінд, 1984), методика “Шкала соціально-психологічної адаптації” (СПА), розроблена К. Роджерсом і Р. Раймондом та адаптована Т.В. Снегірьовою (1987), методика О.Б. Фанталової (2001) “Діагностика внутрішнього конфлікту”, методика “Здатність самоуправління” М.М. Пейсахова (1997), “Методика особистісного диференціалу”, адаптована в НДІ ім. В.М. Бехтерева, методика “Готовність до саморозвитку” В. Павлова (2001). Частина матеріалу була

отримана за допомогою спеціально розробленої анкети і модифікованого варіанту методики “Хто Я” (V. Kuhn, T. Mc Partland, 1954; Ф. Патакі, 1983). При обробці отриманих даних використовувалися статистичні методи (кореляційний аналіз, перевірка узгодженості оцінок експертів розрахунком коефіцієнта конкордації, Н-критерій Крускала-Уолліса, критерій Колмогорова-Смирнова, ϕ^* -критерій Фішера, контент-аналіз).

Комплексне дослідження методом поперечних зрізів проводилося в 2002-2003 н.р. в групах школярів 5-х, 7-х, 9-х, 11-х класів, а також зі студентами стаціонарної та заочної форм навчання КДПУ (всього 229 обстежених). Дослідженням (методом анкетування) було охоплено також учнів 1-11 класів (10 вікових груп) середніх шкіл № 57, 71, 91, 111, 125 і обласного ліцею-інтернату для сільської молоді м. Кривого Рогу (загальною кількістю 857 обстежених).

Наукова новизна і теоретична значущість роботи визначається розробкою концептуальних основ дослідження феномену новоутворення як компоненту структури психічного розвитку і системи його детермінант у контексті узагальнення і поглиблення уявлень про психічний розвиток в онтогенезі як динамічний, системно-організований процес.

Обрана стратегія аналізу проблеми новоутворень дозволила систематизувати в рамках загальнопсихологічної теорії розвитку емпіричні і теоретичні дослідження з проблеми новоутворень та підходи до її вивчення. Представлена робота є першою спробою системного багатовимірного вивчення феномену психологічного новоутворення у єдності його структурно-змістових, процесуально-генетичних і функціонально-генетичних характеристик. Предметом спеціального дослідження виступила функціональна роль вікових новоутворень у реорганізації структури психічного розвитку і рекомбінації системи його детермінант.

На основі методологічних положень щодо логіки виведення і вивчення поняття здійснено логіко-теоретичне обґрунтування психологічного статусу поняття “новоутворення”, виявлено специфіку власне психологічної реальності, позначуваної цим терміном, здійснено спробу його визначення.

Запропонована теоретична концепція феномену новоутворення, об’єктивована у багатовимірній моделі цього явища, та отримані в експериментальному дослідженні дані про системно-реорганізуючу функцію вікових новоутворень в період переходу від дитинства до дорослості розширюють та поглиблюють уявлення про діалектичну сутність психічного розвитку в онтогенезі. На основі аналізу психологічної літератури розроблена багатовимірна класифікація всіх виявлених у дослідженнях вікових новоутворень дитинства, які систематизовано на основі вікового (система новоутворень кожного вікового періоду) та структурно-змістового (новоутворення когнітивного і психосоціального розвитку тощо) підходів. Теоретична значущість дослідження полягає також у тому, що певні теоретичні положення і висновки дисертації (зокрема, ті, що стосуються характеристик феномену психологічного новоутворення як

функціонального органу розвитку) мають методологічне значення і можуть бути використані для подальшої розробки загальнопсихологічної теорії розвитку, для більш поглибленого вивчення особливостей окремих психологічних новоутворень різних вікових періодів.

Практична значущість дослідження: поглиблено уявлення про діагностичну значущість вікових новоутворень як показників та критеріїв нормативного характеру психічного розвитку дитини. Отримані “карти новоутворень” кожного вікового періоду розвитку дитини (від народження до ранньої юності) можуть бути використані в системі особистісно-орієнтованого навчально-виховного процесу, в практиці психологічної служби для психодіагностики та корекційної роботи.

У дослідженні отримано теоретичні та експериментальні дані, які можуть бути використані: педагогами-практиками з метою оптимізації процесів навчання і виховання; в практиці підготовки і перепідготовки вчителів та психологів; в навчальних посібниках, спецкурсах, лекціях з метою удосконалення знань про особливості динаміки, сутність та характеристики вікових новоутворень дитинства.

Результати дослідження **впроваджені**: 1) в навчальний процес Криворізького державного педагогічного університету (КДПУ), де теоретичний і експериментальний матеріал дисертації використовується при читанні лекцій із загальної, вікової та педагогічної психології; його узагальнено в методичних рекомендаціях студентам з курсу вікової психології; матеріали дослідження використовуються у системі підвищення кваліфікації вчителів (ФПК), в науково-дослідницькій підготовці студентів спеціальності “Практична психологія” КДПУ; 2) в практику навчально-виховного процесу шкіл Жовтневого району м. Кривого Рогу (№ 57, 71, 91, 111, 125, обласний ліцей-інтернат для сільської молоді), де результати дослідження застосовуються вчителями для повнішого психологічного забезпечення навчально-виховного процесу.

Надійність та вірогідність даних дослідження забезпечувалися його системною організацією відповідно до мети та завдань дослідження, використанням взаємодоповнюючих методик й методичних прийомів, поєднанням кількісного та якісного аналізу даних, одержаних в експериментальній частині, застосуванням методів математичної статистики, достатньою репрезентативністю вибірки досліджуваних вікових груп.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження були апробовані на засіданнях кафедри психології КДПУ і кафедри загальної та соціальної психології ДНУ, на засіданнях методичних семінарів факультету психології і соціології ДНУ і кафедри психології КДПУ, методичних об’єднань, педрад та психолого-педагогічних семінарів вчителів та психологів шкіл Жовтневого району м. Кривого Рогу, на звітних конференціях ДНУ (2001, 2002) та КДПУ (2004), на Міжнародних науково-практичних конференціях “Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології (Київ, 2001), “Проблема імітаційно-ігрового підходу до організації навчального процесу у вищій школі” (Кривий Ріг, 2001), “Методика організації наукової роботи з

молоддю” (Кривий Ріг, 2001), “Теорія та методика викладання математики” (Кривий Ріг, 2002), VI Костюківські читання (Київ, 2003), “Актуальні проблеми використання інноваційних технологій в системі особистісно-орієнтованої освіти” (Кривий Ріг, 2003), “Проблеми і перспективи культурологічної особистісно-орієнтованої освіти” (Кривий Ріг, 2003), “Розвиток особистості в полікультурному слов’янському освітньому просторі” (Кривий Ріг, 2004).

Публікації. Основний зміст дисертації відображений у 18 публікаціях, з них 7 у виданнях, включених до переліку ВАК. У роботах, написаних у співавторстві (4 статті), автору належать основні теоретичні положення та результати операціоналізації розробленої ним моделі новоутворень.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний текст роботи викладений на 194 сторінках, містить 8 таблиць, малюнок, схему і графік. Бібліографія містить 322 найменування робіт, з них 13 іноземною мовою. Робота ілюстрована представленими в додатках 33 таблицями, 14 графіками та 77 малюнками (графами) загальним обсягом 90 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтована актуальність дослідження, представлено його мету, об’єкт, предмет, гіпотези і завдання, розкрито його теоретико-методологічні засади, наукову новизну, теоретичну та практичну значущість, наведено положення, що виносяться на захист.

Перший розділ дисертації містить теоретичний аналіз проблеми і поняття “новоутворення”. В ньому розглядаються особливості використання поняття “новоутворення” у філософії та спеціальних науках різного профілю (медицині, лінгвістиці, еволюційній біології тощо), що дозволило з’ясувати більш абстрактний його зміст як міждисциплінарного та виокремити найбільш загальні, істотні, інваріантні характеристики новоутворень розвитку різних сфер предметної дійсності.

На основі методології історико-наукових досліджень і діалектичного підходу до аналізу змісту понять було обґрунтовано критерії виокремлення етапів в історії дослідження проблеми новоутворень у психології. Це уможливило більш чіткий та глибокий аналіз логіки розвитку і дослідження проблеми новоутворень представниками різних шкіл та напрямків психологічної науки.

Проаналізовано передумови виникнення проблеми новоутворень у психології, а також науковий внесок Л.С. Виготського як автора постановки і першого методологічно та теоретично обґрунтованого розв’язання проблеми новоутворень, здійсненого ним у контексті розробки концепції віку як одиниці аналізу психічного розвитку дитини. Аналіз різних аспектів та напрямків дослідження проблеми новоутворень у радянській психології (передусім у рамках

діяльнісного підходу) дозволив визначити її досягнення і здобутки, зокрема: поглиблення уявлень про умови, механізми та закономірності виникнення новоутворень, збільшення фактичних даних про генетичні, феноменологічні й змістові характеристики центральних і часткових новоутворень когнітивного (О.В. Брушлінський, В.В. Давидов, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, О.В. Проскура., М.М. Подд'яков, Я.О. Пономарьов та ін.) і мотиваційно-потребового розвитку (Л.І. Божович, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Г.М. Бреслав, Д.Б. Ельконін, М.Т. Єлагіна, О.В. Запорожець, В.К. Котирло, Г.С. Костюк, М.І. Лісіна, С.Д. Максименко, С.Ю. Мещерякова, В.Ф. Моргун, Я.З. Неверович, Д.І. Фельдштейн, В.Е. Чудновський, Є.О. Шумілін та ін.), ролі цих новоутворень у зміні провідних діяльностей тощо. Визначено недостатньо досліджені у радянський період аспекти проблеми новоутворень.

Вивчення сучасного стану проблеми дозволило зафіксувати низку нових тенденцій її дослідження, зокрема, підвищення уваги до новоутворень розвитку дорослої людини (Л.І. Анциферова, І.Ю. Кулагіна, В.Ф. Моргун, С.Є. Пінєєва та ін.), до диференціації новоутворень відповідно структурі, рівням розвитку та функціонування психічної організації (В.В. Давидов, Б.Д. Ельконін, В.С. Лазарєв, С.Д. Максименко, П.А. М'ясоїд, В.О. Татенко та ін.), спроби визначення та систематизації новоутворень “ненормативного”, девіантного розвитку (Г.М. Бреслав, Н.Ю. Максимова, П.А. М'ясоїд, Л.Б. Філонов та ін.), використання вікових новоутворень як основи побудови індивідуальних типологій психічного розвитку (Л.І. Анциферова, Г.В. Бурменська), підвищення уваги до феномену новоутворення з боку дослідників проблем розвивального навчання (В.В. Давидов, О.К. Дусавицький, І.Я. Лернер, С.Д. Максименко, В.В. Рєпкін, Г.О. Цукерман, І.С. Якиманська та ін.) тощо. Показано, що останнім часом, на фоні поглиблення “контекстуальності” проблеми новоутворень (що розробляється переважно у руслі дослідження інших, пов'язаних з нею проблем) відбувається збільшення варіативності розуміння, трактування та використання евристичних і пояснювальних можливостей поняття „новоутворення” у дослідницькій діяльності психологів, його своєрідна “експансія” на різні явища, сторони, рівні, вікові періоди, типи та форми психічного розвитку в онтогенезі.

Розглянуто специфіку вивчення проблеми новоутворень у західній психології, яке здійснюється без використання терміну “новоутворення,” але імпліцитно закладене у багатьох західних концепціях психічного розвитку (Ж. П'яже, Е. Еріксон, Л. Колберг та ін.)

На основі теоретичного аналізу проблеми новоутворень було створено детальні “карти” (вони подані у додатках до дисертації) всіх психологічних новоутворень критичних і стабільних періодів дитинства (загальною кількістю близько 300). У підсумках 1-го розділу зроблено висновок про стан проблеми новоутворень як такої, що потребує спеціального теоретико-методологічного її вивчення з метою створення цілісного уявлення про психологічну сутність феномену новоутворення, чому і присвячений наступний розділ роботи.

У другому розділі “Концептуальні основи дослідження феномену новоутворення в онтогенезі” обґрунтовується загальна методологічна настанова на різнобічність та комплексність вивчення новоутворення як складної та багатовимірної психологічної реальності, сутнісні характеристики та значення якої можуть бути адекватно визначені через дослідження її в контексті всього психічного розвитку в онтогенезі. Виходячи з цього, реалізована полісистемна логіка аналізу психічного розвитку з позицій філософської, загальнонаукової (системно-структурний, еволюційний, кібернетичний підходи) і конкретнонаукової методології пізнання процесів розвитку. Звернення до праць Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова, С.Д. Максименка, С.Л. Рубінштейна та інших психологів дозволило конкретизувати і узагальнити особливості психічного розвитку в онтогенезі як цілісного, системно організованого процесу, впродовж якого змінюється його внутрішня логіка і структура, відбувається генетична реорганізація: зміна, рух, розвиток самого психічного розвитку, його механізмів, закономірностей і рушійних сил (розвиток розвитку). Обґрунтовано зв'язок процесів реорганізації структур розвитку з наявністю у ньому стадіально-типових форм організації, динаміки і здійснення цілісного процесу розвитку, які характеризують специфічність та різноякісність його виявлення в різні вікові періоди або макроперіоди (такі як дитинство і дорослість) онтогенезу.

Розглянуто взаємозв'язок та взаємозумовленість механізмів структурної реорганізації процесів розвитку і його новоутворень в онтогенезі. На основі загальнофілософських та конкретнопсихологічних принципів і положень (К.С. Абульханова-Славська, В.Г. Асєєв, М.О. Бернштейн, М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, В.П. Зінченко, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, Л.М. Проколієнко, С.Л. Рубінштейн, О.О. Ухтомський, В.О. Ядов та ін.) щодо вивчення процесів розвитку (зв'язку функціонування та розвитку, детерміністичного розуміння психічного і його регулюючої функції в процесах життєдіяльності тощо) показано, що феномен психологічних новоутворень є функціональним органом розвитку, який відіграє важливу роль у зміні форм організації структур розвитку, у рекомбінації системи детермінант і переході від однієї його стадії до іншої. Методологічно обґрунтовано, що реорганізуючий вплив новоутворень на розвиток особистості залежить від їх масштабу і типу та здійснюється опосередковано – через їхню роль як нових функціональних органів внутрішньої регуляції поведінки та діяльності, інтеграторів різних рівнів психічної регуляції і психологічних структур, що їх забезпечують.

Синхронічний і діахронічний плани аналізу та систематики феномену новоутворення були реалізовані у теоретичному обґрунтуванні і загальному огляді процесуально-генетичних, онтогенетичних, структурно-змістових його характеристик, які у поєднанні з функціонально-генетичними було покладено в основу побудови тривимірної моделі цього явища. На основі реалізації методологічних положень щодо діалектичної логіки вивчення поняття запропоноване

визначення новоутворення як онтогенетично-своєрідної й системно організованої єдності процесу та результату утворення нової психологічної якості, яка перебудовує попередньо сформовані рівні психічної організації і через вплив на характер функціонування реорганізує структуру подальшого психічного розвитку в онтогенезі.

Концептуальна модель феномену новоутворення як взаємозв'язку процесуально-генетичного, функціонально-генетичного і структурно-змістового вимірів його виявлення і аналізу (табл. 1) характеризується широтою контексту, в якому задані і розглядаються поняття та проблема новоутворень розвитку, але, водночас, і конкретністю характеристик, що дозволяє операціоналізацію її в емпіричному дослідженні. Це і склало зміст **третього розділу** “Експериментальне вивчення функціонально-генетичних, процесуально-генетичних та структурно-змістових характеристик основних новоутворень періоду переходу від дитинства до дорослості”.

Обґрунтовано обрані для дослідження вікові періоди розвитку та властиві їм новоутворення, логіку програми експериментального дослідження, адекватність обраних методичних засобів і принципів статистичної обробки даних його цілям і завданням. Визначено цілі і специфіку організації основних етапів дослідження, спрямованих на вивчення процесуально-генетичних (1-й етап), функціонально-генетичних (2-й етап) і структурно-змістових (3-й етап) характеристик досліджуваних новоутворень у їх взаємозв'язку.

Вивчення процесуально-генетичних характеристик новоутворень самосвідомості (почуття дорослості як нова форма самосвідомості, “образ Я”) і ціннісно-мотиваційної сфери (новий рівень розвитку мотиваційних структур, ціннісні орієнтації) підлітково-юнацького віку (перший етап дослідження) здійснювалося у широкому онтогенетичному контексті на достатньо великій та репрезентативній вибірці представників дев'яти вікових груп від молодшого шкільного віку до дорослості загальною кількістю 857 досліджуваних (учні 3-11 класів СЗШ № 57, 71, 91, 111, 125 і ліцею інтернату для сільської молоді м. Кривого Рогу, студенти стаціонарної і заочної форм навчання КДПУ віком 20-27 років).

Враховуючи, що психодіагностично опрацьованих методик вивчення почуття дорослості як нової форми самосвідомості не існує, ми виходили з того, що відкриття межі між ідеальною і реальною формами дорослості (Д.Б. Ельконін, Б.Д. Ельконін, В.Т. Кудрявцев) втілюється у специфічних змінах самосвідомості, пов'язаних із засвоєнням образу дорослості (ОД) як свого майбутнього, в якому дорослий – це не образ іншого, а “образ себе через іншого” (Д.Б. Ельконін), форма усвідомлення іншого в собі, яке доцільно вивчати через дослідження вікової динаміки усвідомлення ОД як аспекту проблеми взаємозв'язку самопізнання особистості з пізнанням інших людей (О.О. Бодальов, М.Й. Боришевський, О.М. Кухарчук, Т.Д. Розен та ін.). Специфіка дослідження “образу Я”, виходячи з цього, полягала у вивченні динаміки становлення “образу власних змін” (ОВЗ) як результату самопізнання, тобто особливостей усвідомлення досліджуваними

доступністю, наявністю внутрішніх конфліктів (ВК) і внутрішніх вакуумів (ВВ) у ціннісно-мотиваційній сфері, а також показник загальної її дисоціації (R).

На другому і третьому етапах дослідження його організація полягала у комплексному обстеженні 229 представників молодшого (50), середнього (49), старшого (52) підліткового, раннього юнацького (42) віку і дорослості (36) з метою отримання *трьох блоків даних*:

1) “*Новоутворення самосвідомості*”, у дослідженні якого використовувалися: “Шкала СПА”; частково модифікований варіант (шкалу виробничих відносин модифіковано в шкалу шкільних відносин) опитувальника “Рівень суб’єктивного контролю”, “Методика особистісного диференціалу”;

2) “*Новоутворення ціннісно-мотиваційної сфери*” (методики “Діагностика внутрішнього конфлікту” О.Б. Фанталової, “Готовність до саморозвитку” В. Павлова);

3) “*Характер функціонування (поведінки і діяльності)*” досліджувався в 2 аспектах: а) у формі проєкції компонентів функціональної структури особистісної саморегуляції в сферу самосвідомості (шкала Q₃ форми С методики Кеттела, шкала самоконтролю методики “Шкала СПА”, методика “Здатність самоуправління” М.М. Пейсахова); б) у формі проєкції в площину діяльності і поведінки: методом експертних оцінок визначалася вираженість (крім вибірки студентів) поведінкового симптомокомплексу ознак особистісної зрілості (ОЗ) (довільність, відповідальність, самостійність, суб’єктна активність) як емпіричного корелята рівня сформованості особистісної саморегуляції досліджуваних.

По кожній групі досліджуваних було отримано 44 показники, які оброблялися за допомогою методу кореляційного аналізу, ϕ^* -критерію Фішера, коефіцієнта конкордації (кореляції X-каппа), λ -критерію Колмогорова-Смірнова (за допомогою якого доведена гомогенність генеральної сукупності, тобто можливість зіставлення даних вікових вибірок між собою).

На другому етапі дослідження здійснювався комплексний аналіз динаміки різнорівневих змінних у контексті віднаходження регулюючої ролі новоутворень в процесах функціонування шляхом вирахування кореляційних зв’язків між рівнем сформованості новоутворення (параметри № 1, 2 з урахуванням даних 1-го етапу) і показниками фактичної поведінки (параметр 3). За найбільш інформативними показниками (“Довільність”, “Суб’єктна активність”) побудовано кореляційні плеяди у вигляді графів (на основі процедури оцінки ступеня артикульованості отриманих матриць інтеркореляцій).

На третьому етапі дослідження перевірялася експериментальна гіпотеза про зв’язок типологічних форм новоутворень з особливостями реалізації їх регулятивної функції в процесах функціонування. Як емпіричний референт типологічних зв’язків новоутворень самосвідомості і ціннісно-мотиваційної сфери було обрано локус контролю (ЛК), як настановлення, тісно пов’язане з мотиваційно-потребовою сферою і “Я-концепцією” (І.С. Кон), яке є виявленням відношення,

зв'язування “Я” з мотивом (В.В. Столін). Аналіз результатів здійснювався на основі матриць інтеркореляцій інтерналів та екстерналів і побудованих на їх основі графів.

Результати першого етапу дослідження дозволили статистично довести кардинальну *трансформацію структур самосвідомості* і появу якісно нової її форми у *середньому підлітковому віці*, а також суттєву *трансформацію ціннісно-мотиваційної сфери* і появу її новоутворень у *старшому підлітковому віці*. Шляхом визначення ступеня подібності (R_s) рангових ієрархій цінностей вікової групи за їх значущістю та наявністю ВК (в 5-7 класах зв'язок відсутній; в 9 класі $R_s = 0,58$, статистично значущий на рівні 0,05; в 11 класі та у дорослих відповідно 0,73 і 0,92, статистично значущий на рівні 0,01) було показано генетичний зв'язок процесів реорганізації ціннісно-мотиваційного розвитку і виникнення його новоутворень у старшому підлітковому віці із розвитком рефлексивних складових самосвідомості як новоутворення середнього підліткового віку.

Аналіз 3-го блоку даних (характер функціонування) здійснювався на основі розподілу досліджуваних всіх вибірок на групи низького, середнього та високого рівня розвитку поведінкових ознак особистісної зрілості (параметр 3(б)). Їх зіставлення (за ϕ^* -критерієм Фішера) дозволило виявити і статистично довести *якісні зміни режиму та характеру функціонування* у середньому (як початок цього процесу), а особливо у *старшому підлітковому віці*, що на основі зіставлення цих даних з виявленими процесуально-генетичними характеристиками новоутворень, дозволило встановити генетичний зв'язок цих явищ, механізми реалізації якого конкретизовано у даних другого етапу дослідження.

Встановлено відсутність суттєвих відмінностей у кореляційних графах молодшого та середнього підліткового віку за ознаками “Довільність”, “Самостійність”, “Відповідальність”. Переважна більшість корелюючих з ними показників (0,05; 0,01 – тут і надалі позначає рівень статистичної значущості) належить до блоку даних № 1 (самоствлення, шкали інтернальності Ізаг, Іш, парціальні самооцінки і рівень домагань за факторами О, А). Кореляційні графи *старшого підліткового віку* є свідченням кардинальної *трансформації будови та змісту внутрішньої (свідомої) регуляції поведінки*, яка виявляється структурно – у підвищенні рівня інтегрованості психічної організації (зменшення більш ніж вдвічі кількості зв'язків в графах 9-го класу порівняно з графами 5-го і 7-го класів), змістовно – у зникненні попередніх (показники блоку даних № 1) та появи нових (показники блоку даних № 2) внутрішніх регуляторів поведінки та діяльності у вигляді ціннісних орієнтацій (0,01) й мотиваційних утворень (0,01). Зазначена рекомбінація системи внутрішніх регуляторів поведінки пов'язана з підвищенням внутрішньої конфліктності мотиваційної сфери в цей період як процесу встановлення нового типу зв'язку самосвідомості з ціннісно-мотиваційною сферою (становлення системи особистісних смислів як складової індивідуальної свідомості). Зміна характеру функціонування зумовлена тим, що

новоутворення самосвідомості (середній підлітковий вік) як новий механізм саморегуляції перебудовуються під впливом нового ціннісно-сміслового рівня внутрішньої регуляції, але повна їх інтеграція становить зміст розвитку у наступний період. Це підтверджують графи кореляційних зв'язків 11-го класу, які демонструють нові структурні та змістові зміни внутрішньої регуляції поведінки.

Новий рівень її розвитку виявляється у збільшенні (майже вдвічі) значущих зв'язків у системі регуляції, що є емпіричним показником нового етапу диференціації. Ціннісно-мотиваційні утворення залишаються “керуючим” центром системи регуляції поведінки (0,01), але інтегруються в цій якості з показниками блоку даних № 1 (переважно на рівні 0,01). Зв'язки (0,01) інтернальності (Ізаг, Ід, Ім,) з показниками ціннісно-мотиваційної сфери в графах 11-го класу є свідченням інтеграції самонастановлень в структуру “Я” на основі принципу ціннісно-сміслової інтеграції. Отже, трансформація механізмів реагування як чинника реорганізації структур розвитку зумовлює появу *в ранньому юнацькому віці особистісного самовизначення як нового системоутворюючого регулятора поведінки й діяльності*, який є складним регулятивним комплексом новоутворень самосвідомості й ціннісно-мотиваційної сфери.

У кожній віковій групі виявлено деякі відмінності кореляційних графів ознаки “Суб’єктна активність” (емпіричний корелят здатності до саморозвитку і самодетермінації). Порівняно з ознаками “Довільність”, “Відповідальність”, “Самостійність” у молодшому підлітковому віці зв'язки її менш (майже вдвічі), а в подальших вікових групах – більш диференційовані, в них ширше представлені інтеркореляційні зв'язки блоків даних № 1 і № 2, що є свідченням ускладнення функціональної системи особистісної саморегуляції в процесах самоактивності людини. У кінці підрозділу формулюються висновки другого етапу дослідження щодо підтвердження у ньому висунутих гіпотез.

Розглянуто результати третього етапу дослідження (зіставлення регулюючих функцій самосвідомості інтерналів та екстерналів підлітково-юнацького віку). Виявлено суттєві відмінності між ними *у молодшому підлітковому віці*: інтернали цього віку (переважно за шкалами Ізаг, Ід, Ім, Із) демонструють більш високий (0,05) рівень розвитку ряду компонентів особистісної саморегуляції, СПА (0,01), прийняття себе (0,01) та інших (0,05), готовності до саморозвитку (0,01), ознак ОЗ (0,01). Між інтерналами та екстерналами *середнього підліткового віку* виявлено більше відмінностей за показниками емоційно-мотиваційного розвитку (0,05), але значно менше – в особливостях розвитку компонентів особистісної саморегуляції (за вербальними методиками), в характері функціонування (за експертними оцінками), в розвитку підструктур самосвідомості та в рівні СПА в цілому, що є свідченням послаблення в цей період зв'язків типологічних форм самосвідомості з виявленням їх регулюючих функцій. Зіставлення цих даних з результатами першого етапу дослідження дало підстави для висновку про те, що на зв'язок структурно-змістових

та функціонально-генетичних характеристик феномену новоутворення в період його виникнення істотно впливають процесуально-генетичні його характеристики. Графи інтерналів та екстерналів *старшого підліткового віку* підтвердили це на прикладі відсутності зв'язків типу ЛК з показниками ціннісно-мотиваційної сфери, новоутворення якої виникають в цей період. Зміцнення залежності регулюючих впливів самосвідомості від типологічних форм зв'язку “Я-мотивація” показали в основному графи екстерналів цього віку, у яких виявлено (0,05; 0,01) низький рівень розвитку ряду компонентів особистісної саморегуляції, поведінкових ознак ОЗ, негативне самоставлення, емоційний дискомфорт, низьку СПА.

Порівняно зі старшими підлітками графи 11-го класу демонструють зближення інтерналів та екстерналів *раннього юнацького віку* за рівнем сформованості особистісної саморегуляції (за вербальними методиками) і одночасно більш чітку їх поляризацію за показниками ОЗ, СПА, самоставлення, конфліктності мотиваційної сфери. Виявлено, що регулююча функція самосвідомості в період раннього юнацького віку набуває нового характеру й визначається через ступінь (широту, комплексність) і ефективність її “задіяності” та реалізації в різних сферах життєвого самовизначення юнаків та дівчат. Зіставлення графів інтерналів та екстерналів досліджуваних вікових груп дало підстави для висновку про залежність реалізації реорганізуючої (регулюючої) функції новоутворень від типологічних форм їх виявлення.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми новоутворень психічного розвитку, яке базується на різнобічному та комплексному вивченні функціонально-генетичних, процесуально-генетичних та структурно-змістових характеристик феномену новоутворення як складної психологічної реальності, його функціональної ролі і значення у динаміці психічного розвитку в онтогенезі. Теоретична концепція феномену новоутворення об'єктивована у багатовимірній моделі цього явища, у визначенні сутності та змісту поняття “новоутворення”, у створених “картах” новоутворень всіх вікових періодів дитинства тощо. Вона здатна поглибити уявлення про діалектичну сутність психічного розвитку, особливості та специфічні характеристики його новоутворень з метою подальшого використання цих даних в психолого-педагогічній практиці, психодіагностиці і психокорекції. Цим цілям відповідають і отримані в ході експериментального дослідження результати, які підтвердили висунуті гіпотези та евристичність емпіричного використання теоретичної моделі феномену новоутворення.

Узагальнення матеріалів дослідження дозволило сформулювати наступні висновки:

1. Теоретико-методологічне вивчення особливостей і специфічних характеристик феномену новоутворення у контексті аналізу психічного розвитку як цілісного, динамічного процесу дозволило довести загальну гіпотезу дослідження: а) показати, що новоутворення психічного розвитку є багатовимірною, поліморфною і системно-організованою єдністю процесу та

результату утворення нових психологічних якостей; б) визначити провідну функціональну роль вікових новоутворень у реорганізації структур розвитку і рекомбінації системи його детермінант; в) обґрунтувати механізм реалізації конституючої функції новоутворень у розвитку – їх вплив на зміну характеру функціонування через “зняття” та інтеграцію в якісно нових рівнях, формах і механізмах внутрішньої регуляції поведінки і діяльності.

2. На прикладі підлітково-юнацького віку, як періоду складної трансформації структур психічного розвитку, показано, що система діахронічно виникаючих новоутворень самосвідомості та ціннісно-мотиваційної сфери підліткового віку в кінці його “знімається” і інтегрується в якісно новому рівні особистісної саморегуляції, визначальним компонентом якого є новий ціннісно-смысловий механізм регуляції поведінки й діяльності, реалізація і апробація якого здійснюється в наступний віковий період у процесах життєвого і особистісного самовизначення юнаків та дівчат.

3. Експериментально доведено, що зв'язок функціонально-генетичних і процесуально-генетичних характеристик вікових новоутворень виявляється на двох рівнях їх функціонального (регулюючого) впливу на розвиток: на першому з них вони виступають як внутрішні фактори зміни характеру функціонування, на другому (в момент зміцнення і стабілізації новоутворення як компоненту психічної організації та суб'єктної характеристики індивіда) вони починають функціонувати в якості системотвірних регуляторів та механізмів нового, більш ефективного способу функціонування (саморегуляції поведінки і діяльності), що є основою реорганізації структур розвитку і переходу до більш високого його рівня в онтогенезі.

4. Встановлено залежність функціонального впливу новоутворень на процеси функціонування і розвитку від типологічних форм (варіантів) їх виявлення в онтогенезі. На прикладі операціоналізації структурно-змістового виміру аналізу новоутворення через типи локусу контролю доведена специфічність регулюючої функції самосвідомості інтерналів та екстерналів, яка виявляється у тому, що інтернали реалізують більш високий та адекватний рівень (характер) функціонування і розвитку.

5. Результати дослідження довели, що в момент виникнення (початку “тривалості”) новоутворень взаємозв'язок їх структурно-змістових і функціонально-генетичних характеристик опосередковується (“перекривається”) зв'язком останніх з процесуально-генетичними характеристиками, що показало функціональну значущість у розвитку генетично початкового етапу виявлення якісної визначеності явищ психіки.

6. Широкий онтогенетичний контекст досліджуваних вікових виборок дозволив отримати дані, які конкретизували і поглибили уявлення про *вікові* (специфіка зміни етапів диференціації-інтеграції психічних структур, системність процесів розвитку та їх реорганізація у контексті зв'язку функціонування та розвитку, гетерохронність і наступність процесів розвитку і його новоутворень, різноякісність виявлення регулюючої функції самосвідомості) та *індивідуально-*

типологічні (типологічні особливості розвитку саморегуляції, самосвідомості, ціннісно-мотиваційної сфери, поведінки і соціально-психологічної адаптованості осіб підліткового та юнацького віку з інтернальним та екстернальним локусом контролю) *особливості психічного розвитку в період переходу від дитинства до дорослості.*

Зміст роботи відображено у наступних публікаціях:

1. Меньшикова Н.Л., Шамне А.В. Новообразование как понятие, явление и проблема психического развития // Збірник Дніпропетр. університету. Серія “Педагогіка і психологія”. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 3-9.
2. Шамне А.В. Феномен новообразований психического развития (в контексте системного подхода) // Збірник Дніпропетр. університету. Серія “Педагогіка. і психологія”. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 23-28 .
3. Шамне А.В. До проблеми вивчення особливостей психічного розвитку в онтогенезі як цілісного процесу // Психологія: Зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 16. – С. 49-54.
4. Шамне А.В. Новоутворення психічного розвитку як предмет дослідження: методологічні аспекти // Актуальні проблеми психології. – Том І: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.: Міленіум, 2002. – Ч. 8. – С. 205-216.
5. Шамне А.В. Психічний розвиток в онтогенезі в контексті комплексного підходу: проблеми і перспективи дослідження // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2002. – Т.V. – Ч. 4. – С. 275-280.
6. Шамне А.В., Байздер О.С., Фитісова І.Б. Деформація особистісних новоутворень як один з чинників суїцидальної поведінки в підлітковому віці // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2002. – Т.V. – Ч. 7. – С. 303-306.
7. Шамне А.В. Проблема типів і форм психічного розвитку (на матеріалах аналізу теоретичних досліджень Л.С. Виготського) // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 1. – С. 48-56.
8. Шамне А.В. Динаміка і особливості становлення новоутворень самосвідомості в період переходу від дитинства до дорослості // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2005. – Т. VII. – Вип. 4. – С. 381-394.
9. Шамне А.В. Общность-обособление со взрослым как единство в системе воспитательного процесса // Нива знань (науково-методичний альманах). – Дніпропетровськ : Промінь, 1999. – № 2. – С. 52-57.
10. Лов'янова І.В., Шамне А.В. К проблеме учета индивидуально-психологических и возрастных особенностей в вопросах организации научно-исследовательской деятельности старших школьников // Сб. науч. материалов Междунар. семинара “Методика организации научной работы с молодежью” (26 октября 2001 г.). – К.: ЕУФМБ, Ин-т журналистики КНУ им.

Т. Шевченко. – 2001. – С. 130-136.

11. Шамне А.В. Особливості впливу нових технологій навчання на формування новоутворень у психічному розвитку школярів // Зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конференції “Проблема імітаційно-ігрового підходу до організації навчального процесу у вищій школі” (27-28 вересня 2001 р.) / За ред. д. п. н., проф. Л.В. Кондрашової. – Кр. Ріг: КДПУ, 2001. – С. 112-115.
12. Шамне А.В. Проблема новоутворень у психічному розвитку школярів у світлі ідей розвиваючого навчання // Зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. “Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології”, присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р.). – Т. 4. – К.: Міленіум, 2001. – С. 407-413.
13. Лов'янова І.В., Шамне А.В. Особливості впливу проблемних ситуацій на формування новоутворень у мікро- і макророзвитку мислення учнів в процесі навчання математики // Зб. наук. тез Міжнар. конф. “Теорія та методика викладання математики” – Кр. Ріг: КДПУ, 2002. – С. 214-219.
14. Шамне А.В. Новоутворення психічного розвитку молодших школярів // Проблеми оновлення змісту початкової освіти на сучасному етапі реформування школи: Зб. наук. праць / За ред. проф. О.О. Любара. – Кр. Ріг: КДПУ, 2002. – Вип. 1. – С. 265-274.
15. Шамне А.В. Проблема вікових новоутворень в психології розвитку // Педагогіка вищої та середньої школи: Зб. наук. пр. / За ред. проф. Буряка В.К. – Кр. Ріг: КДПУ, 2003. – Вип. 6. – С. 142-145.
16. Шамне А.В. Феномен психологічних новоутворень в контексті проблеми детермінації психічного розвитку // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: Матеріали IV Костюківських читань (28-29 січня 2003 р.). – Т. 1. – К.: Міленіум, 2003. – С. 125-129.
17. Шамне А.В. Динаміка змін “ідеального Я” в період переходу від дитинства до дорослості // Вісник Міжнар. дослідного центру “Людина: мова, культура, пізнання”. – 2004. – № 2. – С. 164-169.
18. Токарева Н.М., Шамне А.В. Методичні рекомендації до вивчення курсу вікової психології. – Кривий Ріг: КДПУ, 2004. – 76 с.

Шамне А.В. Психологічні новоутворення як проблема вікової психології. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2005.

Дисертація є спробою різнобічного і комплексного вивчення проблеми новоутворень психічного розвитку. Феномен новоутворення розглянуто як багатовимірну, поліморфну та системно організовану єдність процесу й результату утворення нових психологічних якостей та

властивостей. На основі теоретико-методологічного дослідження функціонально-генетичних, процесуально-генетичних і структурно-змістових характеристик феномену новоутворення створено багатовимірну теоретичну модель цього явища. Обґрунтовано шляхи і механізми впливу новоутворень як функціональних органів розвитку на реорганізацію структур (форм організації) психічного розвитку в онтогенезі. Встановлено залежність функціонального впливу новоутворень на процеси функціонування і розвитку від типологічних форм (варіантів) їх виявлення в онтогенезі. Визначено сутність та зміст поняття „новоутворення”. Створено “карти” новоутворень всіх вікових періодів дитинства.

Операціоналізація теоретичної моделі феномену новоутворення в експериментальному дослідженні (на прикладі новоутворень самосвідомості і ціннісно-мотиваційної сфери підлітково-юнацького віку) дозволила довести евристичність її емпіричного використання і підтвердити гіпотези дослідження.

Ключові слова: феномен новоутворення, психічний розвиток, функціональний орган розвитку, новоутворення самосвідомості, новоутворення ціннісно-мотиваційної сфери, перехід від дитинства до дорослості.

Шамне А.В. Психологические новообразования как проблема возрастной психологии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины, Киев, 2005.

Диссертация является попыткой разностороннего и комплексного изучения проблемы новообразований психического развития. Теоретический анализ проблемы позволил определить основные этапы её развития, специфику и плодотворность её исследования представителями разных школ и направлений психологической науки. На основе обобщения и систематизации этих данных созданы подробные “карты” новообразований всех возрастных периодов детства.

Теоретико-методологическое исследование особенностей и специфических характеристик феномена новообразования (функционально-генетических, процессуально-генетических, структурно-содержательных) осуществлялось в контексте анализа психического развития в онтогенезе как целостного, динамического, системно-организованного процесса. Это позволило определить базовые уровни и аспекты анализа и систематики возрастных новообразований, разработать на их основе теоретическую модель этого явления, определить сущность, логико-теоретический статус и содержание понятия „новообразование”. Показано, что новообразование психического развития является полиморфным и системно-организованным единством процесса и результата образования нового психологического качества. Обоснована определяющая функциональная роль возрастных новообразований (как функциональных органов развития) в

реорганизации структур психического развития и рекомбинации системы его детерминант, а также пути и механизмы её реализации (функциональное влияние новообразований на смену характера функционирования через диалектическое “снятие” и интеграцию их в качественно новых уровнях, формах и механизмах внутренней регуляции поведения и деятельности).

Операционализация теоретической модели феномена новообразования в экспериментальном исследовании (на примере новообразований самосознания и ценностно-мотивационной сферы подростково-юношеского возраста) позволила доказать эвристичность её эмпирического использования, подтвердить гипотезы исследования и сформулировать следующие выводы:

1. Система диахронически возникающих новообразований самосознания и ценностно-мотивационной сферы подросткового периода развития в конце его “снимается” и интегрируется в качественно новом уровне личностной саморегуляции, определяющим компонентом которого является ценностно-смысловой механизм регуляции поведения и деятельности, апробация которого осуществляется в ранней юности в процессах жизненного и личностного самоопределения.

2. Экспериментально доказано, что связь функционально-генетических и процессуально-генетических характеристик возрастных новообразований проявляется на двух уровнях их функционального (регулирующего) влияния на развитие: а) как внутренних факторов смены характера функционирования (в момент возникновения новообразования); б) как системообразующих регуляторов и механизмов нового, более эффективного способа функционирования (в момент укрепления новообразования в качестве нового компонента психической организации).

3. Показано, что в момент возникновения новообразований взаимодействие их структурно-содержательных и функционально-генетических характеристик опосредуется взаимосвязью последних с процессуально-генетическими характеристиками.

4. Установлена зависимость функционального влияния новообразований на процессы развития от типологических форм (вариантов) их проявления в онтогенезе (на примере различий регулирующей функции самосознания у интерналов и экстерналов подростково-юношеского возраста).

5. Широкий онтогенетический контекст исследуемых возрастных выборок (от младшего школьного возраста до взрослости) позволил конкретизировать и углубить представления о возрастных и индивидуально-типологических особенностях психического развития в период перехода от детства к взрослости.

Ключевые слова: феномен новообразования, психическое развитие, функциональный орган развития, новообразования самосознания, новообразования ценностно-мотивационной сферы, переход от детства к взрослости.

Shamne A.V. Psychological new formations as a problem of age psychology. – Manuscript.

Dissertation for Candidate degree in Psychological Sciences, speciality 19.00.07 – educational and age psychology. G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kiev, 2005.

This dissertation is an attempt of all-round and complex study of the problem of new formations of psychological development. The author has created a many-sided theoretical model of this phenomenon on the basis of theoretical and methodological research of functional-and-genetic, procedural-and-genetic, structural-and-content characteristics of that phenomenon. The author has investigated also how new formations as functional organs of development influence the reorganization of structures (forms of organization) of psychological development in the ontogenesis.

The essence and content of the concept of new formations are determined. A “map” of new formations of all periods of childhood has been created.

Using the theoretical model of the phenomenon of a new formation at the process of experimental research (devoted to new formations of self-consciousness and of value-and-motivational sphere in teenagers and youth) has shown that model to be heuristic; thus the hypothesis of research has been confirmed.

The key words: the phenomenon of new formations, psychological development, functional organ of development, new formations of self-consciousness, new formations of value-and-motivational sphere, transition from childhood to adulthood.